

УДК 316.334

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ПРИРОДА, СУТНІСТЬ ТА ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ

Світлана Ростецька

*ДЗ «ЛНПУ імені К. Д. Ушинського»
кафедра політичних наук і права
65020 м. Одеса, Старопротофранківська, 26
тел. (048)7316065; e-mail: sveta-rost@ukr.net*

У статті досліджено природу і сутність феномена «ідентичність», проаналізовано ключові теоретичні напрямки і школи, які вивчають національну проблематику, співвідношення етнічної та національної ідентичності. Виділено і зіставлено основні характеристики національної ідентичності. Проаналізовано проблеми формування національної ідентичності. Визначено, що вивчення даної проблематики сприятиме як більш глибокому розумінню самого явища, так і слугувати відправною точкою для розуміння, дослідження і прогнозування сучасних національних, соціальних, політичних процесів, що відбуваються в пострадянських державах.

Ключові слова: ідентичність, національна ідентичність, етнос, нація.

Питання «хто ми і звідки», «що нас об'єднує», «які цінності для нас є пріоритетними» для кожної нації є однією з тих домінант, яка визначає її сьогодення і майбутній розвиток. Як і людина, нація проходить етапи становлення, дорослішання, критичної самооцінки, усвідомлення своєї особливості і, в той же час, включеності в світовий процес розвитку. У добу глобалізації традиційні цінності здаються архаїчними і малозначущими. Однак народи продовжують виступати за національне самовизначення. Нація залишається ключовим елементом політичної системи, а держави-нації – основними ланками світової системи. У свою чергу, держава виступає в якості носія і гаранта національних інтересів і національної ідентичності.

Проблема формування національної ідентичності важлива для держав пострадянського простору. Будучи перенесеною на рівень ідентифікації з країною в умовах несформованості політичної нації, національна ідентичність приймає форму етнонаціональної ідентичності (поєднання етнічних і національних чинників). Як інструмент консолідації політичної нації та конструювання національної ідентичності виступає політика ідентичності, яка реалізується через національну, регіональну, історичну, конфесійну, символічну політику держави.

Метою статті є дослідження природи і сутності феномена «ідентичність», визначення його основних характеристик та проблем формування.

Теоретичні проблеми нації та націоналізму, знаходяться в центрі уваги таких зарубіжних дослідників як Б. Андерсон, У. Альтерматт, Р. Брубейкер, К. Вердер, Е. Геллнер, М. Грох, Е. Еріксон, К. Калхун, А. Сміт, А. Турен, Е. Хобсбаум та ін.

Питанням дослідження національної та регіональної ідентичності приділяли увагу в своїх наукових працях такі українські вчені як Я. Грицак, І. Зварич, Н. Кочан, Л. Ковач, Л. Лойко, О. Майборода, Н. Макаренко, Л. Нагірна, М. Панчук, Н. Пашина, Н. Рябчук, Н. Ротар та інші.

Незважаючи на досить великий обсяг наукових робіт з проблем нації та національної ідентичності, побудови національної держави питання національної ідентичності в пострадянських країнах недостатньо досліджені.

Згідно з визначенням французького соціолога А. Турена, «ідентичність – це усвідомлене самовизначення соціального суб'єкта». Формування ідентичності передбачає такий ступінь суб'єктивної інтеріоризації традицій, звичаїв, норм і цінностей, коли діючий індивід вже не відділяє себе в певному сенсі від групи, сприймаючи все або щось, що відбувається, не з позиції – «це має відношення до мене», а як – «це має відношення до нас» [Цит. за: 14, с. 87]. Тобто «я» трансформується до певного «ми».

Слід зазначити, що феномен ідентичності тривалий час є предметом досліджень таких наук як філософія, політологія, культурологія, соціологія, психологія, антропологія та ін.

Так, проблема ідентичності розглядається в працях філософів найрізноманітніших шкіл і напрямків (Ж. Лакан, П. Рікер, Д. Рісмен, Ю. Хабермас, К. Ясперс та ін.). Зокрема, К. Ясперс визначив ідентичність як один з чотирьох формальних аспектів самосвідомості – усвідомлення того, що я залишаюся тим, ким був завжди, і все, що відбувається в моєму житті, всі події відбуваються саме зі мною, і ні з ким іншим [10, с. 56].

Основу соціологічного розуміння «ідентичності» становить концепція символічного інтеракціонізму, засновниками якої є соціологи Д. Мід і Ч. Кулі. У їх розумінні ідентичність (самість) за своєю природою є соціальним утворенням. У складній структурі особистості індивіда дослідники виділяли два аспекти самості: особистий – спонтанне, внутрішнє, суб'єктивне уявлення індивідом себе; соціальний аспект – узагальнені уявлення інших, які засвоюються індивідом, тобто те, як люди бачать себе очима інших. Дж. Мід акцентував увагу на соціальних умовах, необхідних для формування самості. Він доводив неможливість формування «самості» без «узагальненого іншого» (тобто певної соціальної групи, до якої індивід прагне себе віднести). Дж. Мід одним з перших обґрунтував, що соціальна ідентичність індивіда формується за допомогою соціалізації, під впливом групових установок, цінностей і стереотипів [8, с. 134].

Подальший розвиток проблематики ідентичності пов'язаний зі зверненням до аксіологічного аспекту, який пов'язаний з дослідженнями американського соціолога Р. Мертона. Мертон стверджує, що ідентичність індивіда формується внаслідок його соціалізації і співвіднесення з колективом, що є для нього цінним, значущим. І цінність цих «значущих інших» є хіба що «дзеркало», в якому індивід знаходить уявлення про себе самого і багату самооцінку». Це означає, що тією мірою, якою члени групи мотивовані пов'язувати себе з цією групою, вони мають тенденцію засвоювати ті почуття і бути конформними до тих цінностей, які притаманні даній групі [Цит за: 6, с. 157].

Переворот в інтерпретації феномена ідентичність стався з появою теорії соціального конструктивізму П. Бергера та Т. Лукмана. Автори визначили ідентичність як соціальний конструкт, який «формується соціальними процесами», тобто «підтримується, видозмінюється, або навіть переформатовується соціальними відносинами» [3, с. 52].

Незважаючи на ґрунтовні дослідження категорії «ідентичність», статус самостійного наукового поняття вона отримала в роботах Е. Еріксона. Ідентичність, за Е. Еріксоном, – це динамічне утворення, яке потерпає зміни протягом усього життя

людини. Це почуття органічної приналежності індивіда до його історичної епохи і типу міжособистісної взаємодії, що властива даній епосі. За Еріксоном, володіти ідентичністю – значить: відчувати себе незмінним, незалежно від ситуації, належати до певної спільноти, відчувати зв'язок власної безперервності і визнання цієї безперервності іншими людьми; сприймати минуле, сьогодення і майбутнє як єдине ціле [13, с. 321].

Людина є носієм цілого набору ідентичностей – особистісної, соціокультурної, професійної, етнічної / національної, конфесійної, територіальної та ін., значимість яких може змінюватися як у процесі саморозвитку, так і під впливом зовнішніх чинників (впливу соціальних інститутів, державної політики).

Множинність підходів і теорій до визначення національної ідентичності підкреслює важливість вивчення даного феномена. У сучасній науці теорія нації розвивається в рамках трьох основних підходів: примордіалістського або есенціального (від англ. *primordial* – початковий), інструменталістського (модерністського), конструктивістського (постмодерністського / постнекласичного / деконструктивістського), які по-різному визначають поняття «нація», «етнос», «ідентичність».

Прихильники примордіалістського підходу виходять з уявлення про первинність етнічних категорій, про етнічність як одвічну властивість людської природи. Етнічність як емоційна прив'язаність є фундаментальним аспектом «Я–образу» кожної людини.

У сучасній науці нації, в межах теорії примордіалізму, розглядаються як природні феномени, що склалися на основі спільності походження групи і спільності території. Національна ідентичність в рамках даної методології розуміється як незмінна тотожність, що приймається людиною раз і назавжди і що представляє собою більш розвинений, «вдосконалений» рівень етнічної ідентичності.

Але якщо для примордіалістів нація є якоюсь матеріальною природною субстанцією, вкоріненою в минулому, не схильною до історичних змін, то для представників конструктивізму (Б. Андерсон, Р. Брубейкер, Е. Геллнер, Е. Хобсбаум і ін.) нація виступає продуктом уяви, конструйованою за допомогою різного роду дискурсивних практик.

Е. Геллнер пов'язує виникнення нації з розвитком індустріального суспільства, тобто з капіталістичною економікою, появою «високої стандартизованої культури», що розповсюджується через систему загальної освіти. Система освіти стає засобом об'єднання навколо спільної ідеї – ідеї нації. Саме за допомогою освіти, уніфікації мови і високої культури досягається ефект рівномірної, єдиної, гомогенної спільноти, що в термінах Геллнера і є нацією. Так, дослідник стверджує, що нації не існує «в реальності» – вони виникають як особлива форма з'єднання культури і держави, можлива при певних економічних умовах» [5, с. 159].

В межах конструктивістського підходу, національна ідентичність маркує приналежність людини до нації як «уявної політичної спільноти». Б. Андерсон формулює висновок, що національна самосвідомість є результатом діяльності політичних і державних структур [1, с. 31].

Таким чином, в рамках конструктивізму національна ідентичність розглядається як продукт свідомих зусиль людини, при цьому підкреслюється її процесуальний характер і дискурсивна природа. Нація будується не на культурно-історичних або кровних відносинах, а на вільному самовизначенні індивіда та

суспільства, а також на єдності громадянської політичної культури.

Представники інструменталізму (Л. Белл, М. Бенкс, А. Коен, Дж. Ротшільд, М. Фішер та ін.) визначають етнічну й національну ідентичність як продукт маніпулювання з боку еліт, які поповнюють свій символічний і політичний капітал шляхом етнізації соціальних проблем, акцентуючи увагу на експлуатації міжгрупових відмінностей та протиріч, які формуються виключно в етнічних термінах. Етнічність розглядається як інструмент, який використовується в боротьбі за владу, статус, добробут. Засновники даного підходу виходили з того, що відмінності між групами людей в суспільстві можуть слугувати основою для формування етнічної ідентичності кожної групи, це визначатиме характер міжгрупових відносин мобілізуючої етнічної групи на цілеспрямовану політичну діяльність [9, с. 46].

На підставі вищевикладеного слід зазначити, що всі існуючі підходи до дослідження нації і національної ідентичності мають свої «слабкі місця». Так, теорія примордиалізму нездатна пояснити зміни значущості етнічності в часі. Постмодерністські концепції не відповідають на питання про стійкість етнічних ідентифікацій, чому етнічність настільки ефективний інструмент політичної мобілізації, якщо вона не більше ніж винахід інтелектуалів.

Національну ідентичність доцільно визначити як багатовимірний концепт, в якому, тією чи іншою мірою, співвідносяться державна, громадянська, етнічна та соціокультурна складові.

На думку Л. Лойко, національна ідентичність спирається на культурні й громадянсько-політичні традиції, інтереси, перспективи політичного розвитку, спільні політичні інститути, права та обов'язки, економічний і соціальний простір, спільність громадянства. Цілісність національної ідентичності сприяє збереженню консенсусу із фундаментальних питань розвитку держави. Національна ідентичність – це не вроджена риса народу, а результат суспільного виховання у поєднанні з етнічною ідентичністю, вона може перетворитися на рушійну силу суспільно-політичних перетворень [7].

Ідентичність є політичним і соціокультурним конструктом, який формується національними елітами і державою, і полягає у визнанні індивідом своєї приналежності до держави і політичної спільноти – громадян країни, а також співвіднесенні себе з певною етнокультурною спільністю. Держава, з одного боку, проводить політику ідентичності, спрямовану на посилення культурної однорідності, створення і підтримку системи ідентифікації з «єдиним цілим» (державою) через проведення історичної, мовної, символічної політики. З іншого боку, – держава надає індивіду можливість співвіднесення себе з соціальним цілим – групою (етнокультурною спільністю), будучи «значущим об'єктом самовіднесення, логічною передумовою ідентифікаційного ланцюжка «будинок – населений пункт – регіон – країна» [11, с. 112].

Відзначимо, що етнічна ідентичність є для людини первинним в його самовизначенні і досить стійким протягом життя, не дивлячись на те, що ступінь її актуалізації визначається (конструюється) під впливом зовнішніх факторів.

Як зазначає В. Ачкасов, ідентифікація з етнічною спільнотою може слугувати сильним каталізатором масової поведінки і політичної дії, особливо в ситуації кризи. Найбільш яскравий прояв етнічної ідентичності як інструмент політичного впливу і влади є характерним для перехідних суспільств і держав, що знаходяться на шляху формування своєї державності, коли етнічна ідентичність створює необхідні передумови для етнополітичної мобілізації, підйому діяльності національних еліт [2, с. 210].

Таким чином, без належного розуміння етнічних ідентичностей, а також

відносин між етнічними спільнотами в рамках поліетнічних держав, неможливо прогнозувати і вирішувати політичні і соціальні проблеми в пострадянських державах, формувати єдину національну ідентичність, тому і феномен національної ідентичності складно розглядати поза межами досліджень, що стосуються проблем етнічності.

У західній науці переважає розуміння нації як співгромадянської політичної спільноти («нація – співгромадянство») – сукупність громадян однієї держави, коли націю становить колективний суверенітет на основі загальної політичної участі. У Конвенції про громадянство Ради Європи поняття «громадянство» визначається як «правові відносини особи з державою без зазначення етнічного походження цієї особи». Відповідно, національна ідентичність розглядається як почуття приналежності індивіда до держави (єдина громадянська ідентичність), незалежно від його етнічної приналежності (ідентичності). У міжнародному праві, коли мова йде про нації, то передбачаються політичні або громадянські нації. Членами ООН є саме політичні нації (nations). В англійській мові слово nation означає не тільки націю, а й країну, державу, тобто політичну єдність. У Статуті ООН окремо виділяється поняття народи (peoples), що має на увазі етнічну спільність [12].

У Центральній і Східній Європі між поняттями «нація», «народ» і «етнос» нерідко ставлять знак рівності, визнаючи тим самим націю етнічною спільнотою («етнонація»). Основними критеріями нації є етнічні та культурні складові (спільна мова, історія, традиції, релігія і т. д.). У пострадянських державах панує розуміння процесів формування нації та національної ідентичності через етнічні та культурні аспекти.

В офіційній практиці можна зіткнутися з протиріччями у визначеннях національного. Так, визначення, похідні від поняття «нація», використовуються в «західному» значенні в таких словосполученнях як «національні інтереси», «національна безпека», «національна єдність», «дух нації», «національні проблеми», «здоров'я нації», «національна система освіти», «національна промисловість» та ін. У цьому випадку поняття «нація» пов'язується не тільки з етносом, а й з усім політичним співтовариством, з різними історичними і культурними традиціями.

Таким чином, змістовне наповнення поняття національної ідентичності тісно пов'язане з особливостями політичної культури країни, що визначає роль влади в масовій свідомості, характеру політичного режиму і політичної поведінки громадян.

Р. Брубейкер підкреслює, що «державна не єдиний значимий ідентифікатор процесів ідентифікації», інтенсивність прояву національної/етнічної ідентичності багато в чому визначається політичними елітами, їх цілями і стратегіями [11, с. 119].

Таким чином, проаналізувавши основні ознаки (характеристики) національної ідентичності як «політичного і соціокультурного конструкту», можливо результувати наступні положення:

перше: національна ідентичність є політичним і соціальним конструктом, який формується національними елітами і створюваними ними інститутами, насамперед – державою. Проводиться історична політика, мовна, символічна політика, конструювання образу «іншого» та ін., що спрямовано на створення системи ідентифікації з «єдиним цілим» (державою), а також формування загального культурно-історичного і політичного простору;

друге: основою національної ідентичності виступають загальні політичні цінності, почуття приналежності індивіда до держави (політичної спільноти), незалежно від його етнічної приналежності, що розділяються громадянами як культурні норми,

визнання індивідом прав і обов'язків у відношенні до інших членів спільноти, рівність громадян перед законом і громадянська культура. Національна ідентичність окреслює територіальне простір нації;

третє: національна ідентичність формується паралельно з процесами національно-державного будівництва. Нація є «продуктом» довгого і складного процесу історичного розвитку;

четверте: національна ідентичність у своїй основі має духовні та культурні підстави, що формують національну картину світу – систему уявлень, заснованих на певних національних цінностях, традиціях, світогляді, що підтримує «почуття причетності до єдиного політичного співтовариства»;

п'яте: феномен національної ідентичності взаємопов'язаний з етнічним. Етнічний компонент є складовою конструкції нації (первинним в самовизначенні людини і досить стійким протягом життя).

шосте: національна ідентичність є найважливішим засобом легітимації і делигітимації влади, політичного режиму і держави, як інституту, який претендує на втілення національної ідентичності та національних інтересів.

сьоме: національна ідентичність – це потужний фактор консолідації політичної спільноти. У процесі ідентифікації індивід ототожнює себе, тобто відчуває почуття причетності до своєї групи (спільноти) і держави, визнаючи групові цінності і цілі як «свої» (національна ідентичність як емоційне переживання своєї приналежності до національної політичної спільноти), і відокремлює від «іншої» політичної спільноти;

восьме: національна ідентичність пред'являє зобов'язання до «носія ідентичності»: прийняття сторони своєї нації в конфліктах з іншими націями, на індивідуальному рівні передбачається громадянська відповідальність та активна громадянська позиція; прийняття відповідальності за вчинки, що здійснюються в ім'я своєї нації іншими її представниками; перевага загальнонаціональних інтересів перед особистими (вищий ступінь актуалізації національної ідентичності);

дев'яте: національна ідентичність конструюється за допомогою дискурсу націоналізму. У цьому випадку виклик нелегітимним урядам може бути кинутий від імені нації;

десяте: процеси глобалізації, інтеграції впливають на національну ідентичність, знижуючи її значимість в системі ідентифікації. З одного боку, можна говорити про тенденції формування багаторівневої і багатоскладової ідентичності, з іншого – спостерігається зворотний процес – зростання націоналізму і посилення ролі національної ідентичності як основної конструкції політичної системи.

I. Валерстайн зазначив, що «всі нації є соціальними утвореннями, і основна роль в їх створенні належить державі» [4, с. 139].

Щоб створити націю, необхідно відтворити її історію і довгу хронологію, визначитися з набором характеристик і символів. Для пострадянських країн на сучасному етапі характерний процес формування національної ідентичності на основі спільних етнокультурних цінностей. Особливе місце в даному процесі належить національній історії, звернення до якої надає матеріал, необхідний для вибудовування колективної ідентичності спільноти, формування почуття історичної і культурної спільності.

В руках національних еліт і влади історія стала частиною політики, перетворившись на потужний інструмент конструювання нації і національної ідентичності.

Список використаної літератури

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон. – М. : Канон-Пресс, 2001. – 288 с.
2. Ачкасов В. А. Язык как инструмент «строительства нации»: постсоветский контекст / В. А. Ачкасов // Политическая наука. – 2011. – № 1. – С. 204–218.
3. Бергер, Ш. Историческая политика и национал-социалистическое прошлое в Германии, 1949-1982 гг. / Ш. Бергер // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей под ред. А. Миллера, М. Липман. – М. : Новое литературное обозрение, 2012. – С. 33–65.
4. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: введение / И. Валлекрстайн. – М. : Изд. дом «Территория Будущего». 2006. – 248 с.
5. Геллнер Э. Пришествие национализма / Э. Геллнер // Нации и национализм. – М. : Праксис, 2002. – 409 с.
6. Копосов Н. Е. Как думают историки / Н. Е. Копосов. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 326 с.
7. Лойко Л. Національна ідентичність: проблеми дефініцій та політико-правового аналізу [Електронний ресурс] / Л. Лойко // Український науковий журнал. Освіта регіону. – 2011. – № 2. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/424>
8. Мид Дж. Г. Избранное. Сб. переводов / Дж. Г. Мид. – РАН ИНИОН Центр социально-научных информ. Исследований. Отд. социологии и социальной психологии, сост и переводчик В. Г. Николаев, отв ред Д. В. Ефременко. – М, 2009. – 290 с.
9. Тишков В. А., Шабаев Ю. П. Этнополитология: политические функции этничности / В. А. Тишков, Ю. П. Шабаев. – М. : Издательство Московского университета, 2011. – 376 с.
10. Ясперс К. Введение в философию / К. Ясперс / Пер. с нем. под ред. Михайлова А. А. – Мн. : Изд-во ЕГУ «Пропилеи», 2000. – 181 с.
11. Brubaker R. Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe / R. Brubaker. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 216 p.
12. Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice (Устав ООН і Статут Міжнародного Суду ООН) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL:<http://treaties.un.org/doc/Publication/CTC/uncharter.pdf>
13. Erikson E. Psychological Identity / E. Erikson // A Way of Looking at Things. Selected Papers from 1930 to 1980 / ed. by Schlein. – N.Y., Norton, 1995. – 782 p.
14. Joseph J. Language and Identity: National, Ethnic, Religious / J. Joseph. – Houndmills, Basingstoke, Hampshire & N.Y. : Palgrave Macmillan, 2009. – 240 p.

Стаття надійшла до редколегії 27.12.2015

Прийнята до друку 19.02.2016

Rostetska Svitlana

NATIONAL IDENTITY: NATURE, ESSENCE AND PROBLEMS OF FORMATION

*State institution «SNPU named after K.D. Usinky»
65020 c. Odessa, Staroportofrankivska str., 36
tel. (048)7316065; e-mail: sveta-rost@ukr.net*

The nature and essence of the «identity» of the phenomenon is studied in the article. Key theoretical trends and schools, studying the national perspective, the ratio of ethnic and national identity were analyzed. Main features of national identity has been allocated and mapped. Problems of formation of national identity. It was determined that the study of these problems will contribute to a better understanding of the phenomenon itself, and serve as a starting point for understanding the study and forecasting of current national, social and political processes in the post-Soviet states were analyzed.

Key words: *identity, national identity, ethnic group, nation.*